

**Three manuscripts in Greek from the 18th century residing in the
AQSH (Central State Archive in Tirana) as indicators of European
Enlightenment in the Ottoman East**

Abstract: Studying manuscripts in Greek from the 18th century at the Central State Archive in Tirana can be highly beneficial to understanding the dynamics of the development of several intricate cultural movements in the Balkan peninsula during the Ottoman rule.

This lecture focuses on three authors from that time. The first is Teodor Anastas Kavaljoti, author of *Physics* (Φυσική πραγματεία) and *Metaphysics* (Μεταφυσική), both forming part of the *Codex Beratinus*. The diffusion of Kavaljoti's codices in Romania, Albania and Greece demonstrate the popularity of the New Academy of Voskopoja.

Not less important is *Introduction to Logic* (Εἰσαγωγή Λογικῆς) by Jorgo Sugdhuri. Published in Vienna (1792), this work is incomplete in the *Codex Beratinus*. The ubication of copies of this book speak loudly about the diffusion and the importance it enjoyed.

After this work, in the *Codex Beratinus* follows the *General Compendium of the Application of Logic* by Anastas Papavasilopuli (Σύνοψις γενική τῆς λογικῆς ἔλξεως). The purpose of this book sprang from the conviction that the diffusion of knowledge along with philosophical thoughts would have a bearing on the life of the individual and of the community. Transposing such ideas into the Ottoman territories did in fact influence the formation of the nations in the Balkan region after the long Sultanic isolation from the rest of Europe.

The lecture highlights the most salient features of each of the abovementioned works.

Keywords: Greek Manuscripts, Central State Archive of Tirana, Enlightenment, Teodor Anastas Kavaljoti, Jorgo Sugdhuri, Anastas Papavasilopuli.

Prej kohësh është theksuar se studimi i teksteve që qarkulluan në formën e dorëshkrimeve gjatë shek. XVIII, jo vetëm në hapësirën shqiptare, por edhe më gjerë, do të kontribuojnë fuqishëm në njohjen më të mirë të kësaj periudhë kritike parapërgatitore, mbartëse e brumosjeve thelbësore të riorganizimit kulturor¹.

Shek. XVIII shënon një rritje të guximshme të numrit të librave në greqisht që qarkullonin në hapësirën osmane të Evropës Juglindore, qoftë në formën e dorëshkrimit, qoftë në formën e shtypshkrimit². Kjo rritje duhet konsideruar e lidhur me zgjimin e shoqërisë dhe me përhapjen gjerësisht të arsimit në të gjitha shtresat, fenomen që përshpejtoi ritmin e përhapjes së ideve të reja³. Ripërtëritja e interesit pasqyrohet dukshmen nga përmbajtja e larmishme e librave dhe dorëshkrimeve. Ato mbulojnë një spektër të gjerë interesash dhe tregojnë zgjimin karakteristik të etjes së dijetarëve iluminist të kohës⁴.

Në këtë mjedis të brumosjeve të rëndësishme kulturore dhe qarkullimit ndjeshmërisht në rritje të librave në shek. XVIII, një vend të rëndësishëm zënë edhe dy veprat e Teodor Anastas Kavalitotit⁵ (1718;-1789), një vepër

- 1 Mbi qarkullimin dhe rolin e teksteve në formën e dorëshkrimit gjatë shek. XIII, shih François Moureau (ed.), *De bonne main. La communication manuscrite au XVIIIe siècle*. Universitas-Paris, Voltaire Foundation - Oxford, 1993.
- 2 Lidhur me qarkullimin e librave të dorëshkruar dhe të shtypur në hapësirën shqiptare, shih Andi Rembeci, *The codex of the Metropolis of Koritsa and Selasphoros (17th-19th c.): edition and historical documentation*, (Ma. diss., Ionian University). Corfu: Ionian University Press, 2009, 155 dhe shën. 602, 603. Eleftherios Karakitsios, Nikolaos Vasilaki Keramintzis, "Library Demosthenous Thoma Keramintzi from Korytsa", *Makedonika* 36 (2007): 111-137. Andi Rembeci, Sokol Çunga, "The collection of the old Greek imprints in the Albanian State Archives (In Albanian)", *Albanohellenica* 6 (2018), 235-242. Accessed March 10, 2020 (<http://albanohellenica.wixsite.com/greekalbanianstudies/albanohellenica-6-contents>).
- 3 Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Greek trans. Georgios Metallinos, Athens: MIET, 2005, 80-104. Anna Tabaki, Alexandra Sphini, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue vers la fin du XVIIIe siècle : l'évolution du genre, reflète du processus de modernisation du sud-est », *Revue des Études sud-est Européennes, civilisations - mentalités*, t. XXX (1992): 253-268. Constantine Th. Dimaras, *The Greek Enlightenment*, Athens: Hermes Publishing, 1989 (5), 9-10.
- 4 Dimitra Hatzimanou, "Traductions manuscrites des Lumières : survivance, absences, innovations. Une première approche du fonds de la Bibliothèque Nationale de Grèce", *Σύγκριση/Comparaison* 12 (2001): 34-41. Athanasia Glycofyridi-Leontsini, "Traduzione di testi filisofici italiani durante l'illuminismo neogreco (Genovesi, Muratori, Soave)", në *Testi letterari italiani tradotti in Greco (dal '500 ad oggi)*, ed. Mario Vitti, (Rubbettino, 1994), 203-218.
- 5 Mbi jetën dhe veprën e T. A. Kavalitotit, shih përgjithësisht Pericle Papahagi, *Scrivitori aromani in secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucuresti, 1909. Victor Papacostea, "Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manuscrise inedite", *Revista Istorică*

e Jorgo Sugdhurit⁶ (1645-1725) dhe një e Anastas Papavasilopulit⁷ (1670-1750) që ruhen në dy kodikë të dorëshkruar, sot pjesë e Fondit 488 të Arkivit Qendror Shtetëror⁸.

Dy veprat e trilogjisë së Kavaliotit me titull *Fizika* (Φυσική πραγματεία) dhe *Metafizika* (Μεταφυσική)⁹, gjenden në kodikun e Beratit nr. 74, (F 488, D 74) (fig. 4) një dorëshkrim i vitit 1752 dhe i përbërë nga 153 fletë letre të shkruara me bojë kafe të errët (herë-herë të zezë)¹⁰. Në fletën 5r kemi titullin e veprës së dytë të trilogjisë së Kavaliotit, të titulluar: «Traktat i fizikës i hartuar nga i urti dhe i dituri, mësuesi zoti Teodor Anastas Kavalioti nga Voskopoja, i botuar prej atij vetë në shkollën e sapondërtuar të vendlindjes së tij»¹¹ (fig. 5). Menjëherë pason *Parathënia* (Προλεγόμενα) (fl.

Română, vol. 01, fasc. 4, (1931): 383-402 dhe vol. 2 fasc. 1, (1932): 51-82. Ruffini M., «Teodoro Anastasio Cavallioti», *Revista d' Albania* 3 (1942): 110-125. Alfred Uçi, «T. A. Kavallioti, un représentant albanais des lumières», *Studia Albanica* 32 (1966): 185-196. Andrei Pippidi, «Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis», *La Revue des Études Sud-Est Européennes* 17 (1979): 417-424. Armin Hetzer, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, στό Balkan-Archiv Neue Folge-Beiheft, Band 1*, Hamburg 1981. Max Demeter Peyfuss, «Marginalien zu Theodor A. Kaballiotis», *Österreichische Osthefte* 27 (1985): 381-388. Ευστάθιος Κεκρινδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ο Διδάσκαλος του Γένους*, (PhD diss., Aristotle University of Thessaloniki, 1989), accessed March 8, 2020, DOI 10.12681/eadd/1624. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του Θεοδώρου Καβαλιώτη», *Ο Ερασιστής* 23 (2001): 97-113.

- 6 Mbi jetën dhe veprën e Jorgo Sugdhurit, shih Christos Marazopoulos, *Η «Εισαγωγή Λογικής» του Γεωργίου Σουγδουρή και τα πρότυπα της στην αρχαία και στη νεοελληνική φιλοσοφική γραμματεία*, (PhD diss., University of Ioannina, 1998), accessed February 20, 2020, DOI 10.12681/eadd/11107, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.
- 7 Mbi jetën dhe veprën e Kavaliotit, shih Ioannis Chatzes, *Anastasios Papavasilopoulos (c.1670-c.1750): biography and his work*, (PhD diss., University of Ioannina, 2002), accessed February 20, 2020, DOI 10.12681/eadd/13493, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.
- 8 Theofan Popa, «Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë», në ed. Shaban Sinani et al. *Kodikët e Shqipërisë*, (Tiranë: AQSh, 2003), 154, 157-158; Andi Rembeci, Sokol Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*. Scientific catalogue of manuscripts exhibition, (Tirana: Tirana Centre of Hellenic Foundation of Culture, 2010), 53-55.
- 9 Dy veprat e trilogjisë së Kavaliotit, *Fizika* dhe *Metafizika*, që gjenden në kodikun e Beratit nr. 74, janë prezantuar më parë nga autori në konferencën ndërkombëtare shkencore *Qytetërimi i Voskopojës dhe shekulli i Iluminizmit në Ballkan*, organizuar nga Akademia e Shkencave e Shqipërisë në vitin 2018 dhe janë botuar në aktet e saj. Shih Andi Rembeci, «Dorëshkrim i Teodor Anastas Kavaliotit në AQSh, tregues i veprimtarisë kluturore të shek. XVIII», në: Shaban Sinani (ed.), *Qytetërimi i Voskopojës dhe shekulli i Iluminizmit në Ballkan*. Konferencë Shkencore Ndërkombëtare, (Tirana: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2018), 413-431.
- 10 Lidhur me dorëshkrime të tjera që përmbajnë veprat filozofike të Kavaliotit, shih Rembeci, «*Dorëshkrim i Teodor Anastas Kavaliotit në AQSh*», 417-418.
- 11 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 5r: «Φυσική πραγματεία καὶ συντεθείσα

5v) dhe më pas vijon teksti i veprës deri në f 82v, shtrirë në 39 kapituj¹². Në paraftetën 1r gjendet e shkruar fraza “καὶ τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐκ τῶν τοῦ Ἐβρέτου ἱερέως Μπενδέλα καὶ νομοφύλακος» (“Dhe ky, ndër të tjerë, është nga librat e Evret Bendela, prift dhe nomofilak”),¹³ e cila dëshmon se dorëshkrimi ka qenë pronë e papa Evretit të paktën deri përpara datës 1771, vit në të cilin nga një tjetër shënim prifti Evret cilësohet “i ndjerë”¹⁴. Në pjesën e poshtme të fletës 4r, gjendet i njëjti shënim, si tek kodiku i Beratit 68, të cilin do ta trajtojmë poshtë, i shkruar me bojë të zezë: “*I Joasafit të Beogradit*” (‘‘Εκ τῶν τοῦ Βελεγράδων Ἰωασάφου’’), që po ashtu dëshmon se edhe ky kodik ka kaluar në pronësinë e mitropolitit të Beratit, Joasafit II (1802-1855), ndoshta pas vdekjes së papa Evretit dhe emigrimit të familjes së tij në vitin 1771 në Miskolc të Hungarisë¹⁵. Një tjetër shënim i lënë nga Ilo Mitkë Qafëzezi na tregon se vendndodhja e kodikut të Beratit

παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καββαλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχολέως, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ.”

- 12 Mbi përmbajtjen e veprës *Fizika* (AQSh, F 488, D 74: Kodiku i Beratit nr. 74), shih Rembeci, “*Dorëshkrim i Teodor Anastas Kavaliotit në AQSh*”, 420-422.
- 13 Kjo frazë e shënuar në librat e kohës luan rolin e shënimit ktitorik (Ex-Libris). Për këtë shih Koumariou Ekaterina, Loukia Droulia, Evro Layton, *Το Ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, (Athens: National Bank of Greece, 1986), 148.
- 14 Emrin e papa Evret Bendela e ndeshim, po ashtu, edhe në koleksionin e librave të vjetër të shtypur në greqisht të komunitetit ortodoks të Miskolc-it në Hungari. Ky komunitet u krijua kryesisht nga emigrantë të ardhur prej Voskopojes, Ohrit, Kosturit, Bitolisë, Kozanit, Siatishtës, Grabovës etj., të cilët filluan të vendoseshin në Hungari nga fundi i shek. XVII. Në shënimin ktitorik, të shkruar në hapësirën e sipërme të fletës së titullit të librit të Nikolaos Boulgaris *Η Ιερά Κατήχησις...* (*Katekizëm i hirshëm...*), shtypur më 1750 në Venedik nga Antonio Bortoli, lexojmë “καὶ τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐκ τῶν τοῦ ἐν ἱερῶν ἐβρέτου Χ. πενδέλλα» (“Dhe ky ndër të tjerë është nga librat e priftit Evret H. Bendella”). Po ashtu, në fletën e fundit të librit me titull *Μὴν Ἰούνιος... διορθωθείς παρὰ... Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου*, (*Muaji Qershor... korrigjuar nga... Aleksandros Kancelarios*) shtypur më 1740 në shtypshkronjën e Nikolaos Saros në Venedik është lënë ky shënim: «Ἰδοὺ σημαδεύω ἐγὼ ὁ Δημήτριος ὁ εἰὸς τοῦ Πάπα Εβρέτι μπενδέλα τὸ πότε εφημερίῳ τῇ ταύτης τῆς κοπέλας τοῦ ἁγίου ναοῦ ἐς ποίου καιρὸν ἦλθα ἔδω ἐς τὸ Μισκολτζή 1771. σεμπεμβρίης 12 δημητριος εβρετιδης μπενδέλα» (Unë, Dhimitri, i biri i të ndjerit Papa Evreti Bendela, priftit të kësaj kapele të Shën Naumit, shënoj kohën kur erdha këtu në Miskolc. 12 shator 1771, Dhimitri Evretidhis Bendela”). Së fundmi, në fletën e fundit të librit *Μὴν Σεπτέμβριος... διορθωθείς παρὰ... Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου*, (*Muaji Shtator... korrigjuar nga... Aleksandros Kancelarios*) shtypur po ashtu në vitin 1740 në shtypshkronjën e Nikolaos Saros në Venedik gjendet ky shënim: «Κωνσταντῖνος Παπαεβρετι μπενδέλα τοῦ νομοῦ φύλακας» (“Konstantinos Papaevreti Bendela ruajtësi i distriktit”). Shih Todorov V., *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary*, serie Τετράδια Εργασίας 22, Athens: Center for Neohellenic Research, 1999, nr. 68, fq. 36; nr. 74, fq. 37 dhe nr. 109, fq. 43.
- 15 Shih referencat e mësipërme nr. 14 dhe 39.

74 ka qenë biblioteka e Shën Marisë në kalanë e Beratit¹⁶.

Në shek. XVIII, *Fizika* ofronte njohuri bazike në arsim dhe konsiderohej si degë e rëndësishme e Filozofisë, gjë e cila theksohet nga Kavalioti edhe në Parathënien e veprës. Për Kavaliotin, *Fizika* është një udhë e sigurt drejt njohjes së energjisë kreative të Hyjnores dhe ky qëndrim përcakton edhe vendin e lëndës në Akademinë e Re të Voskopojës. Kështu, Kavalioti i nxiste nxënësit të kultivojnë qëndrimin kritik ndaj filozofëve të ndryshëm dhe ideve të tyre¹⁷. Për Kavaliotin, *Fizika* ka përmbajtje aristoteliane. Ka për qëllim studimin e natyrës, studim të cilin e vendos brenda njohjes së përgjithshme të filozofisë, "*Filozofia është dija mbi gjërat hyjnore dhe njerëzore*".¹⁸ Vepra karakterizohet nga një larushi zërash filozofësh, duke paraqitur hollësisht pikëpamjet e peripatetikëve, stoikëve, epikurianëve, të Platonit, të kaldeasve dhe egjiptianëve¹⁹, si edhe filozofë më të rinj, ku kryeson Dekarti²⁰. Por ai, të cilin Kavalioti e merr si referencë të përhershme, është Aristoteli, gjithmonë duke mbajtur pozicion kritik edhe ndaj tij²¹. Kështu, tek *Fizika* e Kavaliotit mbulohen tema si *Përkufizimet e*

16 Sipas studiuesit Eustathios N. Kekridis, në Sektorin e Dorëshkrimeve të Bibliotekës Kombëtare të Greqisë ndodhen shënime të ndryshme që vijnë nga biblioteka e Ilo Mitkë Qafëzezit. Në një ndër to, I. M. Qafëzezi me të drejtë pretendonte se kishte zbuluar edhe një tjetër dorëshkrim të Kavaliotit i vitit 1752 në bibliotekën e Shën Marisë në kalanë e Beratit, i cili është dorëshkrimi ynë i paraqitur në këtë artikull. Eustathios N. Kekridis, "The New Academy of Moschopolis and its influence in the Balkans", në *Μοσχόπολις*, (Proceedings of the International Symposium, Thessaloniki, 31 October-1 November 1996), (Thessaloniki: Society for Macedonian Studies, 1999), 88, 79-95. Për më tepër shih Ilo M. Qafëzezi, "Priftër të qëmoçëm punëtorë të shqipes. Protopapa Theodhor Nastas-Kavallioti Voskopojari (1726-89)", *Leka* 8 (1934): 268-274 dhe *po ai*, "Rrëfenja e njëj libri. Protopiria e Kavalljotit Voskopojarit. Venetik 1770", *Leka* 8-9 (1938): 383-394.

17 Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, 118-121.

18 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 6r: "Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων». Po aty: «Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις ασφαλῆς καὶ σαφῆς τῶν ὅσα τὸ ἄκρον τῆς εὐδαιμονίας ἐμποιεῖ», ("*Filozofia është dija e sigurt dhe e qartë mbi gjithçka që të çon drejt lumturisë*").

19 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 14r, 65v, 67v. Referenca e pikëpamjeve të kaldeasve dhe egjiptianëve gjenden në kapitullin "*Mbi qiellin*" ("*Περὶ οὐρανοῦ*") dhe i referohen kryesisht formave dhe numrave të trupave qiellorë. Fl. 67v: "E diskutueshme ndër filozofë është çështja mbi numrin e qiejve; egjiptianët dhe kaldeasit dhe peripatetikët e lashtë vendosin tetë sfera, shtatë nga planetët e lëvizshëm dhe e teta nga të palëvizshmit..." ("Περὶ μάχητον τοῖς φιλοσοφοῦσι καθέστηκε ζήτημα τὸ περὶ ἀριθμοῦ οὐρανῶν οἱ γὰρ αἰγύπτιοι καὶ χαλαδαῖοι καὶ ὅσοι τῶν ἀρχαίων περιπατητικῶν ὁκτῶ σφαίρας ἐτίθεντο ἑπτὰ μὲν τῶν πλανιτῶν, ὀγδόην δὲ τὴν τῶν ἀπλανῶν").

20 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 14v, 15v, 22v, 23v, 24v, 57v, 58v etj. Në kapitullin "Parime mbi mekanikën", Kavalioti e cilëson Dekartin (fl. 23v) "më i dëgjuari ndër të rinjtë mbi mekanikën Dekarti frëng" ("ὁ παρὰ τοῖς νεωτέροις περιβόητος ἐν τῇ μηχανικῇ Καρτέσιος ὁ γάλλος").

21 Aristoteli "*korifeu i të gjithëve*" (fl. 5v-6r) përbën figurën qendrore filozofike në veprën e Fizikës, ndaj pikëpamjeve të të cilit Kavalioti shpeshherë mbante qëndrime refuzuese

filozofisë, Fizika është shkencë, Mbi përkufizimin dhe ndarjen e fizikës, Mbi parimet, Mbi lëndën, Mbi parimet e kimisë, Mbi vendin, Mbi barometrin, Mbi trupat e ngrohtë dhe shpirtrat, Mbi dritën, Mbi dheun, Mbi ujin, Mbi qiellin, Mbi meteorët, Mbi ndjenjat, Mbi fantazinë dhe kujtesën, etj. Çdonjëri prej këtyre kapitujve ndërtohet mbi skemën e një teze, që mbështetet në një apo më shumë *pohime*, të cilët analizohen përmes *pyetjeve/kundërshtimeve* dhe *përgjigjeve*. Në fund të çdo kapitulli referohen Dekarti²² apo Robert Boil (Robert Boyle), shpikësi i mekanizmit pneumatik²³ për të cilin ekziston edhe një skicë në fund të dorëshkrimit, në fl. 153r (fig. 6). Veç këtyre, nëpër fletët e dorëshkrimit shpërfaqen emrat e rreth 35 filozofëve dhe dijetarëve të tjerë si p.sh., Ksenofani, Parmenidi, Plutarku, Theofrasti, Ptolemeu, Herakliti, Sokrati, Demokriti, Epikuri, Aristoteli, Platoni, Pithagora, Hipokrati etj.²⁴ Vetëm përmendja e emrave të tyre mjafton për të dëshmuar jo vetëm euridicionin e Kavalitit, por edhe nivelin e lartë të studimeve në Akademinë e Re të Voskopojës. Po ashtu, mbresëlënëse është fakti që Kavalioti përmend edhe këndvështrimet e Etërve të Kishës, duke referuar veprat e Grigor Teologut²⁵, Grigorit të Nisës²⁶, Joan Damaskinit²⁷,

dhe nuk i kursen kritikën mbi kundërshtitë dhe devijimet që përmbante mendimi aristotelian. Karakteristik është kapitulli i 6-të, *Mbi materien*, në të cilin Kavalioti, formulon mendimin e tij i orientuar nga mësimet e krishtera, mendim që bie ndesh si me mësimdhënien aristoteliane, ashtu edhe atë epikuriane. AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 15r-18r.

22 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 14v, 22v, 23v, 28r.

23 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 30r-31v.

24 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 11v: "Parmenidi është i shkuar, Melisi i papërvorë dhe të dy së bashku me Ksenofanin të palëkundur" ("Ο μὲν παρμενίδης πεπερασμένον, ὁ δὲ Μέλισσος ἀπειρον, καὶ ἀμφοτέροι μετὰ Ξενοφάνους ἄτρεπτο ἐτίθεντο"). Fl. 6r: "Pithagora i pari që shfaqti thirrjen e filozofisë, i urtë për më të hyjshmen dhe për këtë i mohuar krejtësisht si filozof, për mesataren dhe njerëzoren" ("Ο Πυθαγόρας πρῶτος τὴν τῆς φιλοσοφίας κλῆσιν ἐξήγηκε, σοφὸς μὲν καλεῖσθαι διὰ τὸ θεϊώτερον, καὶ ἐντελές, ἀπανηνόμενος φιλόσοφος δι' οὐ, διὰ τὸ μετρίωτερον, καὶ ἀνθρώπινον). Fl. 65r: "Jo një, por shumë prej filozofëve si Anaksimandri, Arkelau, Ksenofani, Epikuri dhe Anaksarku u morën me shqyrtimin e kozmosit..." ("Πολλοὶ τῶν φιλοσόφων ὡς Ἀναξίμανδρος, Ἀρχέλαος, Ξενοφάνης, Ἐπικούρος καὶ Ἀναξάρχος οὐχ ἓνα εἶναι τὸν κόσμον ὡήθησαν, ἀλλ' ἀπειρους"). Shih, po ashtu, Ptolemeu: fl. 67v, Platoni: 11v, 14v, 19r, 65v etj., Epikuri: 11v, 19v, 22v, 65r etj., Hipokrati: 11v etj., Esiodi: 11v etj., Leukipi: 26v etj., Plutarku: 65r, Demokriti: 19v, 22v, 65r etj., Diogjeni: 65r-v etj., Ksenofoni: 65r etj., Hermes Trismegisti: 11v etj., Anaksagora: 11v, 19r etj., Pitagora: 18v, 64r, 65v, 75r etj., Anaksimandri: 65r etj., Arkelau: 65r etj., Anaksarku: 65r etj.

25 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 13v: "Υλη ἐστὶ μορφῶν ἔδρα, δευτέρα κτίσις" ("Materia është baza e formave, krijimi i dytë"); fl. 19r: "Λογὴ formësohet nga bukuri e materies" ("Εἶδος ἐστὶ ἐκμορφουμένης ὕλης κάλλος"). Patrologia Graeca 37: Gregorii Theologi, "Ἐπὶ Ἡθικᾶ - Carmina moralia, fq. 945.

26 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 20v.

27 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 26v, 77v: "Shikimi është ndjesia e

Cirilit²⁸, Origenit²⁹, Augustinit³⁰ dhe Vasilit të Madh³¹. Kësisoj, vepra *Fizika* e Kavaliotit shndërrohet në monument të polifonisë filozofike, sikundër theksohet nga studiuesi Eustatios Kerkides³².

Në kodikun e Beratit nr. 74, në fletët 91r–150r, gjendet edhe vepra e tretë e trilogjisë së Kavaliotit, e titulluar thjesht *Metafizika* (*Μεταφυσική*), (fig. 7) pa ndonjë nëntitull shpjegues. E gjithë vepra shtrihet në 19 kapituj³³, në të cilat shpalosen njohuritë mbi qeniet që nuk perceptohen përmes shqisave dhe ndodhen matanë kufirit të fizikës, sipas parimeve të Aristotelit. Edhe pse e karakterizuar për aristotelizmin e saj, sidoqoftë, *Metafizika* e Kavaliotit u qëndron besnike parimeve të teologjisë dhe të ortodoksisë. Katër shkaqeve të lëvizjes, siç i përcakton Aristoteli (shkaku material, shkaku formal, shkaku i lëvizjes dhe shkaku final), u shton edhe një shkak të pestë, i cili është kryesori, Perëndia, që në fund mbetet shkaku i vetëm i lëvizjes³⁴.

perceptimit të ngjyrave” («Ὅρασις ἐστὶν αἴσθησις χρωμάτων ἀντιληπτική»).

28 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 64v: “ndërsa Cirili thotë se edhe Platoni e quajti Frymën e Shenjtë shpirt të gjithçkaje” (“ὁ δὲ Κύριλλος ὅτι ὁ Πλάτων τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ψυχὴν τοῦ παντός ἐκάλεσεν”). PG 37, Cyrilli Alexandriae, Περὶ ἀγίας τε καὶ ὁμοουσίου Τριάδος - De sancta trinitate dialogi, Λόγος Δ' - Dialogus IV, fq. 893.

29 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 65r.

30 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 64v.

31 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 20v: “dhe Vasili i Madh thotë... nëse ndërmarrim të veçojmë të gjitha veçoritë që ekzistojnë në materie, të tilla si e zeza, e ftohta, e të tjera të ngjashme, nuk do të mbetet asgjë si element fillestar dhe kryesor” (“καὶ Βασίλειος ὁ Μέγας φησὶν... καὶ ἐὰν ἀφέλῃς ἀπὸ τῆς ὕλης πάσας ἅς κέκτηνται ποιότητος, οἷον τὸ μέλαν, τὸ βαρὺ, καὶ τὰ τοιαῦτα, εἰς οὐδὲν οἰχίσεται”). Patrologia Graeca 29b, Basilii Caesariensis, *Ὁμιλῖαι θ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον - Homiliae in hexaemeron*, fq. 21: “Ἐὰν γὰρ ἀποστήσῃς τὸ μέλαν, τὸ ψυχρόν, τὸ βαρὺ, τὸ πυκνόν, τὰς κατὰ γεῦσιν ἐνυπαρχούσας αὐτῇ ποιότητας, ἢ εἴ τινες ἄλλαι περὶ αὐτὴν θεωροῦνται, οὐδὲν ἔσται τὸ ὑποκείμενον”.

32 Shih, Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, 126-128.

33 Mbi përmbajtjen e veprës *Metafizika* (AQSh, F 488, D 74: Kodiku i Beratit nr. 74), shih Andi Rembeci, “*Dorëshkrim i Teodor Anastas Kavaliotit në AQSh*”, 426-427.

34 AQSh, F 488, D 74 (Kodiku i Beratit nr. 74), fl. 101v: “Zakonisht, numërojmë katër shkaqe të ndryshme, d.m.th. forma që përmbajnë shkaqe, *shkaku final* (i cili quhet edhe “për shkak të”), *shkaku i lëvizjes*, prej nga vjen rezultati; të dyja quhen të jashtme, sepse qëndrojnë jashtë qenësisë. *Shkaku material*, prej të cilit dhe veçanërisht në të cilin ekziston qenia; këto quhen të brendshme, sepse qëndrojnë brenda qenies. Shtohet edhe një i pestë, i quajtur *paradigmatik*, i cili është sipas qenies, d.m.th. ai, sipas shëmbëllimit të të cilit kryhet rezultati”. (“Τέσσαρες κοινῶς ἀριθμοῦνται αἰτίαι, διαφόρους αἰτιότητος, ἥτοι τρόπους τοῦ εἶναι αἰτίας ἔχουσαι, αἰτία τελική (ἥτις λέγεται καὶ τὸ τοῦ οὐ ἔνεκα) αἰτία ποιητική, τὸ ἀφ’ οὗ τὸ ἀποτέλεσμα, ἅμφω δὲ καλοῦνται ἐξωτερικαὶ ὡς ἔξω τοῦ πράγματος κείμεναι, αἰτία ὕλική, τὸ ἐξ οὗ καὶ εἰδική τὸ ᾧ τὸ πρᾶγμα συνίσταται, αὗται δὲ ἐσωτερικαὶ ἤκουσαν, ἐντός τοῦ παραγομένου διαμένουσai, προστιθέασι τινὲς καὶ πέμπτην αἰτίαν παραδειγματικὴν λεγομένην, ἥτις ἐστὶ τὸ καθ’ ὃ, τουτέστιν ἐκεῖνο καθ’ οὗ τὴν ὁμοίωσιν τὸ ἀποτέλεσμα γίγνεται.”)

Duke folur gjuhën e kohës së tij, ku mbizotëronte racionalizmi perëndimor, Kavalioti përpiqet që ta armatosë besimin fetar me forcën faktuese të shkencës. Në Metafizikën e Kavaliotit konstatohet kapërcimi i teologjisë nga shkenca dhe i besimit nga racionalizmi, një racionalizëm që e kishte zanafillën në skolacizmin teologjik mesjetar e që mbërrinte deri tek Dekarti³⁵. Edhe pse Metafizika e Kavaliotit nuk i adresojë studentëve të teologjisë, por tregtarëve të ardhshëm, ditunarëve apo zanatçinje të tjerë të kohës, megjithatë niveli i saj ishte tepër i lartë, një tregues për përgatitjen teologjike dhe filozofike që Akademia e Re e Voskopojës i ofronte studentëve të saj.

Dy veprat e trilogjisë së Kavaliotit, megjithëse në plan të parë nuk përbëjnë parashtrës të mendimeve dhe ideve të autorit të tyre, shprehin orientimet shpirtërore dhe ideologjike të Voskopojës së shek. XVIII dhe, më konkretisht, janë prova të nivelit të lartë të mësimdhënies dhe të mësimnxënies në Akademinë e Re të Voskopojës. Për më tepër, përhapja e kodikëve me veprat e Kavaliotit në Rumanë, Shqipëri dhe Greqi dëfton shkallën e shtrirjes arsimore që pati Akademia e Re e Voskopojës si edhe e komunikimit shpirtëror dhe promovimit të dijes dhe rrymave të reja perëndimore në gadishullin Ballkanik, duke pasur pikënisje vetë Voskopojën.

Një tjetër vepër që i përket kontekstit, në të cilin u formuan marrëdhëniet e filozofisë dhe shkencës në hapësirën moderne shpirtërore në Evropën juglindore të shek. XVII-XVIII është edhe vepra e Jorgo Sugdhurit *Hyrje në Logjikë* (*Εἰσαγωγή Λογικῆς*), e cila u botua *post mortem* në Vjenë më 1792³⁶. Vepra gjendet e dorëshkuar në pjesën e parë të kodikut të Beratit 68³⁷,

Sipas Eustathios Kekrides, Kavalioti, duke nisur nga pikëpamja bazike e Aristotelit se *“asnjë trup nuk lëviz nga vetja, por çdo gjë që lëviz, nga tjetërkush lëviz”* avancoi për të vërtetuar *“qenien e lëvizjes së parë, që vepron tek të gjitha dhe në të gjitha dhe që shkakton të gjitha lëvizjet”*, duke e vendosur, pra, Perëndinë në shkakun e vetëm të lëvizjes *“nga ku vjen lëvizja”*. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, 134.

35 Κεκρίδης, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, 133, ku edhe bibliografia përkatëse mbi ndikimet e thella të skolasticizmit dhe racionalizmit në teologjinë e Kishës së Lindjes.

36 Titulli i plotë i botimit të shtypur në Vjenë është: *Εἰσαγωγή Λογικῆς: ἥτοι προδιόκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*. Τύποις δὲ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρατζᾶ τοῦ ἐκ τῆς Λευκ(ο)σίας τῆς Κύπρου. Βιέννη 1792. Për këtë vepër shih referencën nr. 6.

37 Lidhur me përmbajtjen e kodikut të Beratit 68 në kohë të ndryshme janë shprehur mendime jo të sakta. I pari, Theofan Popa, kur bën fjalë për përmbajtjen e kodikut, nuk e përmend asfare edhe veprën e Jorgo Sugdhurit që ekziston në dorëshkrim, por i referohet vetëm veprës së Anastas Papavasiliopulit *“Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës”*, nga ku duket se i ka dhënë edhe titullin *“Hyrje në logjikë”* kodikut tonë (Popa Th., “Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë”, në: *Kodikët e*

në fl. 1r-24v. Shkrimi, i realizuar me bojë ngjyrë kafe, paraqitet i mirë, i lexueshëm dhe pa gabime gjuhësore. Menjëherë pas përfundimit të *Hyrje në Logjikë* vijon vepra e Anastas Papavasilopulit me titull *Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës* (Σύνοψις γενική τῆς λογικῆς ἔλξεως), e cila shtrihet deri në fl. 66r. Kodiku i Beratit 68 (fig. 1-2) përbëhet nga 66 fletë në total, me përmasa 215 x 155 mm, me tekstin të shkruar në një kolonë, në 24 rreshta për faqe³⁸. Kodiku mban disa numërtime të ndryshme, të cilët duket se janë të mëvonshëm dhe të shkruar me bojë të ndryshme nga pjesa tjetër e shkrimit të veprës. Ndër to dallohet numërtimi për faqe me sistemin arab që ndjek me ndërprerje fletët e kodikut si edhe numërtimi për fletë i dhënë nga AQSh, i cili merret edhe për bazë në këtë artikull. Kodiku është i lidhur me kapakë kartoni të mbështjellë me beze dhe sot gjendet relativisht në gjendje të mirë, pas një ndërhyrje restauruese të kryer në një periudhë të panjohur. Në fletën 1r, në hapësirën e sipërme, gjendet ky shënimi i shkruar me bojë të zezë: “*I Joasafit të Beogradit*” («*Ἐκ τῶν τοῦ Βελεγράδων Ἰωασάφ*»), që na jep të kuptojmë se ky kodik, ka qenë pronë e mitropolitit të Beratit, Joasafit II (1802-1855).³⁹ Studiuës

Shqipërisë, (ed.) Shaban Sinani et al., Tiranë: AQSh, 2003, 154). Autori i këtij shkrimi, si bashkautor i katalogut “*Dorëshkrime Bizantine dhe Pashizantine në Shqipëri*”, botuar më 2010, gjen rastin të korrigojë këtu disa pasaktësi të atij katalogu lidhur me përshkrimin që i është bërë kodikut të Beratit nr. 68. Në katalogun e sipërpërmendur, gabimisht përmbajtja e kodikut i është atribuar veprës “*Hyrje në Logjikë*” të Teodor A. Kavaliotit dhe, rrjedhimisht, edhe titulli “*Hyrje në Logjikë e Teodor Anastas Kavaliotit*” nuk qëndron. Po ashtu, Anastas Papavasilopuli në këtë katalog nuk përmendet si autori i veprës së dytë “*Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës*”, por cilësohet si kopjuesi i kodikut. (Rembeci, Çunga, *Dorëshkrime*, 53-54). Këto pasaktësi janë përsëritur më pas edhe nga studiuesi Shaban Sinani në botimin e tij, një vit më pas, *Kodikët e Shqipërisë në “Kujtesën e Botës”*, ku, ndër të tjera, autori, pa marrë në konsideratë shënimin kthorik të kodikut “*I Joasafit të Beogradit*” («*Ἐκ τῶν τοῦ Βελεγράδων Ἰωασάφ*»), përcakton gabimisht Voskopojën si vendin ku gjendej kodiku përpara se të vinte në AQSh. (Shaban Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në “Kujtesën e Botës”*, (Tiranë: Naimi, 2011), 160-161.). I njëjti autor, në një tjetër botim të tij me titull *Kodikët kronografikë të Shqipërisë*, për të njëjtin kodik përsërit të dhëna të ndryshme nga të parat, të marra nga Theofan Popa. (Shaban Sinani, *Kodikët kronografikë të Shqipërisë. Shkrime dhe dorëshkrime prej Rilindjes Europiane deri në Rilindjen Kombëtare*, (Tiranë: Naimi, 2014), 89.)

38 Popa, “Katalog i kodikëve”, 154; Rembeci, Çunga, *Dorëshkrime në Shqipëri*, 53-54.

39 Në katalogët peshkopalë rezulton se gjatë periudhës në fjalë në mitropolinë e Beratit (Belegrada) janë ngjitur në fron dy peshkopë me të njëjtin emër, Joasafi I (1772-1800) dhe Joasafi II (1802-1855). Nga kërkimet e deritanishme në fondin e librave të vjetër të shtypur në greqisht (paletipave) të AQSh, rezulton se në shënimet e ndryshme të lëna në fletët e para të librave që janë përdorur në Berat, ndeshet shpesh, edhe në botimet pas vitit 1800, kohë në të cilën përfundon periudha e Joasafit I, i njëjtin shënim me atë të kodikut tonë “*I Joasafit të Beogradit*” («*Ἐκ τῶν τοῦ Βελεγράδων Ἰωασάφ*»). Kjo gjë na shtyn të besojmë se shënimi në kodikun tonë është lënë jo nga Joasafi I, por nga Joasafi II. Mbi përfundimet e para studimore të fondit të librave të vjetër të shtypur në greqisht, shih Andi Rembeci, Sokol Çunga, “The collection of old

të mëhershëm, duke mos marrë në konsideratë këtë shënimi ktitorik të kodikut përcaktojnë gabimisht Voskopojën si vendin, ku gjendej kodiku përpara se të vinte në AQSh.

Vepra e Jorgo Sugdhurit *Hyrje në Logjikë* fatkeqësisht ruhet jo e plotë në kodikun tonë⁴⁰. Nga këqyrja e përmbajtjes konstatuam se veprës i mungon: *Letra e kushtimit*, e nënshkruar nga botuesi Joan Karatza⁴¹; *Letra drejtuar lexuesit*, ku i nxit të shtien në dorë librin, në mënyrë që të pasurohen përmes shkencave dhe nxënies, të ndriçohen dhe të ndriçojnë sa gjenden në errësirë; *Parathënia*, e titulluar “*Mbi tre veprimet e mendjes*” (“*Περὶ τῶν τριῶν τοῦ νοός ενεργειῶν*”); pesë kapitujt e parë dhe pjesërisht kapitulli i gjashtë i *Pjesës së Parë*; kapitulli i 8-të dhe i 9-të i *Pjesës së Dytë* dhe tre kapitujt e parë dhe pjesërisht kapitulli i 4-rt i *Pjesës së Tretë*. Përmbajtja e veprës është e organizuar në katër pjesë⁴². Pjesa e parë mban titullin “*Mbi veprimet e para të mendjes, pra mbi nocionet*” (“*Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν Πρώτην τοῦ νοός ἐνέργειαν, ἥτοι περὶ ὀρων*”), duke nënkuptuar sakaq se përmbajtja e saj lidhet me logjikën aristoteliane. Ajo zhvillohet në 13 kapituj dhe trajton çështje që lidhen me shpjegimin e nocionit. Në kodikun e Beratit nr. 68, teksti i shpëtuar i Pjesës së Parë fillon nga fleta e fundit

Greek imprints”, 235-242. Mbi katalogët peshkopalë të Mitropolisë së Beratit, shih Γερμανοῦ, Μητροπολίτου Σάρδεων, «Επισκοπικοὶ Κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 12 (1932): 11-103. Ἀνθίμος Ἀλεξοῦδης, «Χρονολογικοὶ κατάλογοι τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ’ἐπαρχίας», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος 1821-1921*, τ. στ’: Ἐκκλησία-Κλῆρος, ἐν Ἀθήναις 1922, 98. Θεόκλητος Φιλιππᾶιος, «Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐπισκοπαὶ καὶ Ἐπίσκοποι», *Θεολογία* 32 (1961): 82. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, ἐν Ἀθήναις 1857, τ. Β’, 31. Ἀνθίμος Ἀλεξοῦδης, *Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγραδῶν καὶ τῆς ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας*, ἐν Κερκύρα: Τυπογραφεῖον «Ἡ Ἰονία» Ἀδελφῶν Κάων, 1868, 120. Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig, 1902, 140. A. P. Péchayre, “L’archevêché d’Ochrida de 1394 à 1767”, *Echos d’Orient* 35 (1936): 301-302.

40 Kodikut tonë i mungojnë fletë në fillim, humbja e të cilave ka shkaktuar edhe humbjen e një pjese të konsiderueshme të tekstit të veprës *Hyrje në Logjikë*. Për përmbajtjen e pjesëve të humbura të tekstit në kodikun e Beratit nr. 68, shih, *Εἰσαγωγή λογική, ἥτοι προδιοίσεις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρή τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*. Τύποις δὲ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρατζᾶ τοῦ ἐκ τῆς Λευκοσίας τῆς Κύπρου. Ἐν Βιέννῃ, 1792. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βαουμαῦστερου.

41 Mbi jetën dhe veprën e ditunarit qipriot Joan Karatza, shih Ὀλγας Κατσιαρδὴ-Hering, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κύπριου λογίου Ἰωάννου Καρατζᾶ - Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸν πνευματικὸ τοῦ ἄξονα», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημικὸ δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*. (Ἀθήνα, Λύχνος, 1992), 201-226.

42 Për një trajtim të zgjeruar të përmbajtjes së veprës së Jorgo Sugdhurit, shih Marazopoulos, *Η «Εἰσαγωγή Λογική» τοῦ Γεωργίου Σουγδουρή*, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse

(f 1r-v) e kapitullit të 6-të “*Mbi konceptet e idesë së dytë, d.m.th. mbi pesë zërat e përgjithshëm*” së bashku me diagramin ilustrues (fig. ...) dhe rrjedh i rregullt deri në fund të kapitullit. *Pjesa e Dytë*, që përbëhet nga nëntë kapituj, shqyrton emrin, foljen dhe fjalën si elementë të domosdoshëm për të kuptuar në plotësi fjalën shpjeguese, e cila mbetet forma argumentuese më e saktë për të shfaqur të vërtetën dhe gënjeshtren. Më tej, shtjellohen vetitë e fjalës shpjeguese: antiteza, barasvlera dhe kundërvënja dhe shpjegohet roli i tyre në mësimdhënien e silogjizmit. Nga pjesa e dytë e veprës, në kodikun tonë mungon pjesa më e madhe e kapitullit të 7-të si dhe dy kapitujt e fundit, i 8-ti dhe i 9-ti⁴³. Pikëpamjet e Sugdhurit mbi silogjizmin, si shkalla më e saktë e të nxënies dhe e të filozofuarit, zhvillohen në gjashtë kapitujt e Pjesës së tretë. Me shqyrtimin e skemave dhe mënyrave të silogjizmit, interpretohen parimet dhe rregullat mbi të cilat ngrihen dhe verifikohet vlefshmëria e skemave të silogjizmit. Po ashtu, theksohet rëndësia e gjetjes së mesatares në përzgjedhjen e argumenteve të silogjizmit dhe shqyrtohen llojet e silogjizmit. Në fund, parashtrohen argumentet sofiste dhe rregullat e diskutimit në dialog, si metoda përvetësimi të së vërtetës dhe ligjërises së dijes. Tre kapitujt e parë të pjesës së tretë mungojnë tërësisht nga kodiku i Beratit nr. 68⁴⁴. Përmbajtja e tekstit të shpëtuar të veprës në kodikun e Beratit nr. 68, paraqitet si më poshtë:

Kodiku i Beratit, nr. 68. Hyrje në Logjikë e Jorgo Sugdhurit

Nr. i fletëve	Titujt e kapitujve	
[...]	[...]	
1r-v	Κεφάλαιον ΣΤ'. Περὶ τῶν ὄρων τῆς Β' ἐπινοίας, τουτέστι περὶ τῶν πέντε καθόλου φωνῶν.	Kapitulli i 6-të. Mbi konceptet e idesë së dytë, d.m.th. mbi pesë zërat e përgjithshëm.

43 Kapitujt që mungojnë janë: Kapitulli i 8-të. *Mbi kundërvënien e fjalive të thjeshta* (“Κεφάλαιον Η'. Περὶ ἀντιστροφῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων”) dhe Kapitulli i 9-të. *Mbi antitezën, barasvlerën dhe kundërvënien e fjalive të përbëra* (“Κεφάλαιον Θ'. Περὶ ἀντιθέσεως, ἰσοδυναμίας, καὶ ἀντιστροφῆς τῶν συνθετῶν προτάσεων”). Krhs. *Εἰσαγωγή λογική*, fq. 67-73.

44 Bëhet fjalë për tre kapitujt e parë të Pjesës së tretë, që mban titullin: “*Mbi sa i përkasin veprimet të tretë të mendjes*” (“Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν Γ' τοῦ νοὸς ἐνέργειαν”). Kapitujt që mungojnë titullohen: “Kapitulli i 1-rë. *Mbi argumentin dhe llojet e tij*” (“Κεφάλαιον Α'. Περὶ ἐπιχειρήματος καὶ τῶν αὐτοῦ εἰδῶν”). “Kapitulli i 2-të. *Mbi lëndën e silogjizmit*” (“Κεφάλαιον Β'. Περὶ τῆς ὕλης τοῦ Συλλογισμοῦ”). “Kapitulli i 3-të. *Mbi skemën e silogjizmit*” (“Κεφάλαιον Γ'. Περὶ συλλογικοῦ σχήματος”). Krhs. *Εἰσαγωγή λογική*, fq. 74-81.

2r-v	Κεφάλαιον Ζ΄. Περί τῶν ὄρων τῆς Α΄ ἐπινοίας, ἥτοι περὶ τῶν κατηγοριῶν	Kapitulli i 7-të. Mbi konceptet e idesë së parë, d.m.th. mbi kategoritë.
2v-3r	Κεφάλαιον Η΄. Περί τῶν ὄρων πρὸς ἀλλήλους συμβαλλομένων.	Kapitulli i 8-të. Mbi konceptet në bashkëveprimit të ndërsjellë.
3r-4v	Κεφάλαιον Θ΄. Περί υποβολῆς, ἥτοι ὑποθέσεων τῶν ὄρων.	Kapitulli i 9-të. Mbi parashtrimin, d.m.th. mbi hipotezën e koncepteve.
4v-5r	Κεφάλαιον Ι΄. Περί ἀνόδου καὶ καθόδου τῶν ὄρων	Kapitulli i 10-të. Mbi ngritjen dhe rrëzimin e koncepteve.
5r-6r	Κεφάλαιον ΙΑ΄. Περί τῶν λοιπῶν ιδιοτήτων τῶν ὄρων.	Kapitulli i 11-të. Mbi vetitë e tjera të koncepteve.
6r-8r	Κεφάλαιον ΙΒ΄. Περί Ὁρισμοῦ καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῷ περιστάσεων	Kapitulli i 12-të. Mbi Përkufizimin dhe rrethanat përkatëse.
8r-9v	Κεφάλαιον ΙΓ΄. Περί διαιρέσεων, καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῇ περιστάσεων.	Kapitulli i 13-të. Mbi ndarjen rrethanat përkatëse.
10r	ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ. Περί τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν Β΄ τοῦ Νοὸς ἐνέργειαν.	PJESA E DYTË. Mbi sa i përkasin veprimit të dytë të mendjes.
10r-11v	Κεφάλαιον Α΄. Περί ὀνόματος.	Kapitulli i 1-rë. Mbi emrin.
11v-12r	Κεφάλαιον Β΄. Περί Ρήματος.	Kapitulli i 2-të. Mbi foljen.
12r-12v	Κεφάλαιον Γ΄. Περί Λόγου.	Kapitulli i 3-të. Mbi fjalën.
12v-13v	Κεφάλαιον Δ΄. Περί ἀποφάσεως, καὶ διαιρέσεως τῆς αὐτῆς.	Kapitulli i 4-të. Mbi vendimin dhe ndarjen e tij.
13v-14r	Κεφάλαιον Ε΄. Περί ὕλης, εἴδους, ποσότητος, καὶ ποιότητος τῆς ἀποφάσεως.	Kapitulli i 5-të. Mbi lëndën, llojin, sasinë dhe cilësinë e vendimit.
15r-16v	Κεφάλαιον ΣΤ΄. Περί ἀντιθέσεως τῶν ἀπλῶν προτάσεων.	Kapitulli i 6-të. Mbi antitezën e fjalive të thjeshta.
16v- [...]	Κεφάλαιον Ζ΄. Περί τῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων ἰσοδυναμίας.	Kapitulli i 7-të. Mbi barasvlerën e fjalive të thjeshta .

	[...]	
[...] -17r	Κεφάλαιον Δ'. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν σχημάτων.	Kapitulli i 4-të. Mbi format e skemave.
17r-v	Κεφάλαιον Ε'. Περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Συλλογισμοῦ.	Kapitulli i 5-të. Mbi parimet e Silogjizmit.
17v-18v	Κεφάλαιον ΣΤ'. Περὶ τῶν κοινῶς καὶ ἰδίᾳ ἐπομένων τοῖς τρισὶ σχήμασι.	Kapitulli i 6-të. Mbi rregullat e përgjithshme dhe të përveçme në të tri skemave.
18v-20r	Κεφάλαιον Ζ'. Περὶ τῆς συναγωγῆς τῶν συλλογισμῶν του Β' σχήματος και Γ' ἐπὶ τοὺς τεσσάρους τρόπους τοῦ Α' σχήματος.	Kapitulli i 7-të. Mbi mbledhjen e silogjizmave të skemës së dytë dhe të tretë për katër format e skemës së parë.
20v-21r	Κεφάλαιον Η'. Περὶ εὐρέσεως τοῦ μέσου ὁρου.	Kapitulli i 8-të. Mbi gjetjen e mesatares.
21r-22r	Κεφάλαιον Θ'. Περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ Συλλογισμοῦ.	Kapitulli i 9-të. Mbi llojet e Silogjizmit
22r-23v	Κεφάλαιον Ι'. Περὶ Σοφιστικῶν Ἑλέγχων.	Kapitulli i 10-të. Mbi kontrollin e sofizmave.
24r-v	Κεφάλαιον ΙΑ'. Κανόνες τοῖς τε διαλεγομένοις καὶ ἐνισταμένοις προσήκοντες.	Kapitulli i 11-të. Rregulla të përshtatshme për dialogimin dhe kundërshtimin.

Jorgo Sugdhuri ishte pjesë e grupit të intelektualëve aristotelianë dhe u bë një figurë e shquar në çerekun e fundit të shek. XVII dhe të njëzetë viteve të para të shek. XVIII. Vepra e tij *Hyrje në Logjikë* e sjell brezin e ri në kontakt me filozofinë Aristoteliane, e cila dominon në programet arsimore deri në shek. XVIII. Këtu, për herë të parë, e vjetra përplaset me modernen, tradita me faktet e reja shkencore dhe filozofike që ishin formuar dhe shpërndarë tashmë në botën evropiane, ndikimet nga Italia me realitetin osman⁴⁵.

45 Euthalia D. Chrysovergis, *The contribution of the Italian intellectual and financial center in the educational movement of Ioannina (15th - 18th centuries)*. (Master thesis, Aristotle University of Thessaloniki, 2011), 105. Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Περὶ τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 13/3 (1916), 289. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Εἰσαγωγή Λογικῆς, ἥτοι προδιόκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους», *Η Λογικὴ στὴ Νεότερη Ἑλλάδα*, (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1999), 79-81. Eleni Kourmantzi-Panagiotakou "L'educazione a Giannina e le sue ideologie: Dalle «Scuole nuove» a quelle dei Balanos e di Psalidas (1654-1820)", *Δωδώνη* 20 (1991): 110, 112, 122-123, 130.

Vepra tjetër me titull “Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës” e Anastas Papavasilopulit gjendet në f 25r-66r të kodikut të Beratit nr 68. Është e organizuar në katër pjesë dhe çdo pjesë ndahet në artikuj. Vepra përfundon me një epilog të shkurtër dhe mbyllet me njoftimin se është hartuar nga autori në Janinë, në vitin 1696⁴⁶.

Vepra nis me *Parathënien* (Προοίμιον), ku bëhet e ditur se vepra është shkruar për “fort të respektuarin zotin Filaret”, i njohur më së shumti me emrin Neofiti IV Filareti nga Epiri i Vjetër, Patriark i Kostandinopojës (1688-89).⁴⁷ Më tej, shpjegohet se vepra synon të trajtojë se ç’është filozofia, çfarë vlere ka ajo në jetën e njeriut, si ndahet dhe me ç’mënyrë apo metodë mund ta bëjë dikush pronë të tij. Në pjesën e parë, e cila është edhe më e zgjeruara (fl. 27v-40r) dhe zë 1/3 e gjithë veprës, përmes 9 artikujve Papavasilopuli i përgjigjet pyetjes se çfarë janë idetë, nëpërmjet së cilave njohim gjithçka. Përmes katër rregullave, trajton domosdoshmërinë e shqyrtimit të gjërave përmes kritikës së mendjes, shmangien e shqisave/ndjesive si mënyrë perceptimi, përparësinë që duhet të ketë mendja për të kuptuar dijen dhe njohjen sa më mirë të objektit si mënyrë për të zbuluar të vërtetën. Papavasilopuli, që i bën jehonë koncepteve të Logique të Port-Royal, mbështet pikëpamjen se mendja është ajo që gjyrmonte natyrën e gjërave, duke lartësuar kështu intelektin si burimin e vetëm nga i cili njeriu përvetëson dijen⁴⁸. Pjesa e dytë e veprës shtrihet në fl. 40r-47v të kodikut dhe zhvillohet në 8 artikuj. Papavasilopuli, pasi rikujton formulimin e Aristotelit se çfarë është fjalia (është fjalë e vërtetë ose e rreme), flet mbi gjymtyrët e saj, ndarjen në fjali pohore dhe mohore, në të thjeshta dhe të përbëra, për format kundërshtore dhe të barasvlefshme të fjalive. Më tej trajton format e përkufizimeve dhe ndarjen e tyre në kategori. Në fl. 47v-55r, Papavasilopuli trajton në 5 artikuj pjesën e tretë të Logjikës. Pasi përkufizon ç’është silogjizmi, zhvillon një analizë të detajuar të elementëve të veçantë të tij, sipas kategorive dhe nënndarjeve, duke i shoqëruar me shembuj dhe skica ilustruese. Në pjesën e katërt të veprës, Papavasilopuli i referohet kapitullit “Mbi metodën” që përmbledhet në fl. 56r-66r. Këtë kapitull ai e ndan në tre artikuj, të cilat i titullon “Mbi metodën e përgjithshme të të nxënit”, “Mbi metodën e veçantë dhe pikësëpari mbi

46 AQSh, F 488, D 68: Kodiku i Beratit nr. 68, fl. 66r: “Kjo Hyrje në ushtrimin e logjikës u hartua nga Anastas Papavasilopulit nga Janina, si dhuratë për të interesuarin, gjatë vitit shpëtimtar 1696, në muajin nëntor. Në Janinë.” (“Πεφίλοπύνηται ἡ παροῦσα εἰσαγωγικὴ λογικὴ ἔξις, ἀναστασίῳ τῷ Παπαβασίλοπούλῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, χαρίζομένῳ τῷ αἰτήσαντι, κατὰ τὸ ἀχίζστον ἔτος τὸ σ(ωτή)ριον, κατὰ μῆναν νοέμβριον. Ἐν τοῖς Ἰωαννίνοις”).

47 Për më tepër mbi personin e Neofitit IV Filaretit, shih Chatzes, *Anastasios Papavasilopoulos*, 53, shën. 1, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

48 Constantine Th. Petsios, “Anthropology and gnoseotheory in the beginnings of the 18th century: Descartes and Modern Greek Thought”, *Ερανιστής* 22 (1999): 51-56.

analizën” dhe “Mbi metodën e përbërë”. Këtu ai bën një hyrje mbi vlerën e logjikës, e cila, sipas tij, është mjeti për të përvetësuar shkencën dhe pa të cilën njeriu e ka të vështirë të kuptojë të vërtetën dhe ta përçojë atë edhe te të tjerët. Vepra përfundon me një epilog të shkurtër, në të cilin autori thekson sërish domosdoshmërinë e ushtrimit të logjikës në jetën e njeriut. Ai ndërmerr një përmbledhje të çështjeve të trajtuara dhe përfundon duke himnizuar vlerën e “mendjes dalluese”, e cila si një busull e sigurt “gjurmon natyrën e gjërave dhe përshquan të vërtetën nga gënjeshtër”⁴⁹.

Kodiku i Beratit, nr. 68.
Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës

Nr. i fletëve	Titujt e kapitujve	
25r	Σύνοψις γενική τῆς λογικῆς ἔξεως.	<i>Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës</i>
25r-v	Προοίμιον πρὸς τὸν αἰτήσαντα.	Parathënie për kërkuesin
26r-v	Ἄρθρον πρῶτον: Περί φύσεως τῆς λογικῆς, καὶ ὅπως τὴν γέννεσιν εἴληφεν.	Artikulli i 1-rë. Mbi lindjen dhe natyrën e logjikës.
27r	Ἄρθρον Β΄. Ὅτι ἀναγκαία καὶ χρήσιμος ἡ λογικὴ ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ.	Artikulli i 2-të. E nevojshme dhe e dobishme është logjika në jetën trupore.
27v	Μέρος πρῶτον: Ἄρθρον Α΄. Περί εὐκρινοῦς καταλήψεως τοῦ ἡμετέρου νοός.	PJESA E PARË: Artikulli i 1-rë. Mbi zotërimin e pastër të mendjes sonë.
27v-28r	Κανὼν Α΄: Οὐδὲν ἐγκριτέον, ᾧτινι ἀμφίβολόν τι ἔνεστι.	Rregulli i 1-rë: Asgjë e pranueshme, për sa kohë është e dyshueshme.
28r-28v	Κανὼν Β΄: Οὐδεὶ παρέχειν βεβαίαν, καὶ ἀσφαλῆ πίστιν ταῖς αἰσθήσεσιν.	Rregulli i 2-të. Asgjë që bazohet në shqisa (ndjesi) nuk është e besueshme dhe e sigurt.

49 AQSh, F 488, D 68: Kodiku i Beratit nr. 68, f 65v: “Ἐχεις λοιπὸν τανὺν φίλων μοι προσφιλέστατε, σύνοψιν τινα γενικὴν τῆς λογικῆς ἔξεως, ἣτις ἀναγκαιότατη ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ὑπὸ σοφῶν ἀνδρῶν ὑπάρχειν ἀνακηρύττεται, οὐδὲν γὰρ ἔξοχωτερον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεωρεῖται τοῦ διακριτικοῦ νοός, ὅστις τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων ἰχνηλατεῖ, καὶ τοῦ ψεύδους τὸ ἀληθὲς ἀντιδιαστέλλει”.

28v-29v	Κανὼν γ': Μόνω τῷ νοῖ καταλαμβάνομεν πᾶν ὁ,τιοῦν καταλαμβάνομεν.	Rregulli i 3-të. Vetëm me mendje (logjikë) mund të kuptojmë çdo gjë të kuptueshme.
29v-30r	Κανὼν δ': Ἐκεῖνα ἀληθὲς ἐστίν, ὅπερ ἐμφανῶς τε καὶ διακεκριμένως γινώσκομεν.	Rregulli i 4-rt. E vërteta gjendet në njohjen e qartë dhe të përkryer.
30r-v	Ἄρθρον Β'. Περὶ διαφορῶν καταλήψεων.	Artikulli i 2-të. Mbi mënyrat e ndryshme të të kuptuarit.
30v-31v	Ἄρθρον Γ'. Περὶ τῶν πέντε καθόλου.	Artikulli i 3-të. Mbi pesë vetitë e përgjithshme.
31v-33r	Ἄρθρον Δ'. Διδασκαλία αὐθις περὶ τῶν καθόλου χωρὶς θεωρουμένων διαλαμβάνουσα.	Artikulli i 4-të. Mësim përsëri mbi çdonjërën prej vetive të përgjithshme, të trajtuara veçmas.
35r-34v	Ἄρθρον Ε'. Περὶ οὐσίας, καὶ τῶν ταύτης παθῶν.	Artikulli i 5-të. Mbi qenësinë dhe vetitë e saj.
34v-36r	Ἄρθρον ΣΤ'. Περὶ τῶν κοινῶν τῆς οὐσίας κατηγορημάτων.	Artikulli i 6-të. Mbi kategoritë e përbashkëta të qenësisë.
36r-v	Ἄρθρον Ζ'. Τίνι τρόπῳ τὸ τῆς οὐσίας ὄνομα τῷ Θεῷ, καὶ τοῖς ποιήμασι προσήκει.	Artikulli i 7-të. Me ç'mënyrë emri i qenësisë lidhet me Perëndinë dhe krijimin.
36v-38v	Ἄρθρον Η'. Περὶ αἰτίων, αἰτιατῶν, ὑποκειμένου, καὶ προτιθεμένου.	Artikulli i 8-të. Mbi sh-kaqet, shkaktarët, subjektin dhe parafjalën.
38v-40r	Ἄρθρον Θ'. Περὶ διαιρέσεων, δι' ὧν ἡ φύσις καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἰδεῶν λαμβάνεται.	Artikulli i 9-të. Mbi ndarjet e natyrës dhe të ideve të ndryshmeve.
40r	Μέρος Β' τῆς λογικῆς.	PJESA E DYTË e Logjikës
40r	Ἄρθρον Α'. Περὶ κρίσεως τοῦ νοός, ἥτοι περὶ προτάσεων.	Artikulli i 1-rë. Mbi gjykimin e mendjes, d.m.th. mbi fjalitë.
40r-41v	Ἄρθρον Β'. Τί ἐστὶ πρότασις καὶ ποσαπλῆ.	Artikulli i 2-të. Çfarë është fjalia dhe e sa shumëfishtë është.

41v-43r	Ἄρθρον Γ΄. Περὶ ἀληθείας καὶ ψεύδους τῶν προτάσεων.	Artikulli i 3-të. Mbi fjalitë e vërteta dhe të rreme.
43v-44r	Ἄρθρον Δ΄. Περὶ παθῶν τῶν προτάσεων.	Artikulli i 4-rt. Mbi pësimet e fjalive.
44r-45r	Ἄρθρον Ε΄. Περὶ ἀντιθέσεων τῶν προτάσεων.	Artikulli i 5-të. Mbi antitezat e fjalive.
45r	Ἄρθρον ΣΤ΄. Ἴσοδυναμία τῶν προτάσεων.	Artikulli i 6-të. Barasvlera e fjalive.
45r-46r	Ἄρθρον Ζ΄. Περὶ τῶν μετὰ τρόπου προτάσεων.	Artikulli i 7-të. Mbi fjalitë dhe format e saj.
46r-47v	Ἄρθρον Η΄. Περὶ ὀρισμοῦ.	Artikulli i 8-të. Mbi përkufizimin.
47v	Μέρος τρίτον τῆς λογικῆς	PJESA E TRETË e Logjikës
47v-49r	Ἄρθρον Α΄. Περὶ συλλογισμοῦ, ἥτοι ἐπιχειρήματος.	Artikulli i 1-rë. Mbi silogjizmin, d.m.th. argumentimin.
49r-50v	Ἄρθρον Β΄. Περὶ διαιρέσεως τῶν συλλογισμῶν κατὰ τὸ εἶδος.	Artikulli i 2-të. Mbi ndarjen e silogjizmave sipas llojit.
50v-52v	Ἄρθρον Γ΄. Κανόνες συλλογιστικοὶ τῶν τριῶν σχημάτων.	Artikulli i 3-të. Rregulla të silogjizmit për të trija skemat.
52v-53v	Ἄρθρον Δ΄. Κανόνες ἰδίως θεωρούμενοι ἐκάστῳ σχήματι.	Artikulli i 4-rt. Rregulla të veçanta për çdo skemë.
53v-55v	Ἄρθρον Ε΄. Περὶ διαιρέσεως τῶν συλλογισμῶν κατὰ τὴν ὕλην.	Artikulli i 5-të. Mbi ndarjen e silogjizmave sipas lëndës.
56r	Μέρος Δ΄ τῆς λογικῆς	PJESA E KATËRT e Logjikës
56r-58v	Ἄρθρον Α΄. Περὶ γενικῆς μεθόδου τοῦ γινώσκειν.	Artikulli i 1-rë. Mbi metodën e përgjithme të të nxënit.
58v-61r	Ἄρθρον Β΄. Περὶ εἰδικῆς μεθόδου, καὶ πρῶτον περὶ ἀναλύσεως.	Artikulli i 2-të. Mbi metodën e veçantë dhe pikësëpari mbi analizën.
61r-65v	Ἄρθρον Γ΄. Περὶ τῆς συνθετικῆς μεθόδου.	Artikulli i 3-të. Mbi metodën e përbërë.
65v-66r-	Ἐπίλογος	Epilog

Kjo vepër e Papavasilopulit ka vetitë e një manuali mbi Logjikën, të mirëpërmbledhur, të kuptueshëm dhe jo të ndërlikuar. Në shtjellimin e saj, duket qartë zhvendosja e qendrës së rëndësës për të rrokur konceptet dhe njohuritë nga perceptimi shqisor në atë mendor (intelekt), duke mohuar kështu teorinë e Aristotelit dhe të pasuesve të shkollës së empirizmit dhe duke e shndërruar mendimin në gurthemel të dijes⁵⁰. Me anën e kësaj vepre, Papavasilopuli fut në mendimin e kohës pikëpamjen e “cogito ergo sum” të Dekartit si kundërpeshë e një rrethi të gjerë shkollash dhe rrymash që përfaqësohen kryesisht me *Logique* e Port-Royal⁵¹.

Qëllimi i shkrimit të kësaj vepre ishte bindja e Papavasilopulit se përhapja e njohurive, në anën teorike dhe praktike, përmes mendimit të shquar të filozofëve, do të ndikonte në jetën individuale dhe kolektive të njerëzve. Në Evropë, përparimi i shkencës në të gjitha fushat po ndryshonte rrënjësisht teorinë e konsoliduara mbi fizikën, matematikën dhe mbi mënyrën e të menduarit. Papavasilopuli, nëpërmjet *Logjikës* dhe veprave të tjera të tij, synonte pikërisht sjelljen e këtyre rrymave në hapësirën otomane ballkanike, që me kalimin e kohës këta popuj të burrëroheshin dhe të kërkonin vendin e tyre mes popujve të tjerë të zhvilluar të kohës, pas një izolimi shumë të gjatë nga zhvillimet Evropiane gjatë sundimit osman⁵². Vepra e tij, siç e dëshmojnë ndër të tjera edhe vendndodhjet e dorëshkrimeve dhe shtypshkrimeve të tij⁵³, u përqaftua për shkak se pikësëpari ajo mbulonte një vakum të madh në praktikën mësimore të kohës. Mësimet dhe fama e Papavasilopulit, si mbartës i një burimi tjetër njohurish dhe informacioni duket se funksionoi pozitivisht në përmbushjen e kërkesave të kohës për ndryshim.

50 Petsios, “Descartes and Modern Greek Thought”, 52. Chatzes, *Anastasios Papavasilopoulos (c.1670-c.1750)*, 17.

51 René Descartes, *Principia Philosophiae, Pars Prima, IX-X* (= Oeuvres de Descartes, publiées par Charles Adam-Paul Tannery, Nouvelle Présentation, en co-édition avec Le Centre National de la Recherche Scientifique), VII, 1, 7-8. Petsios, “Descartes and Modern Greek Thought”, 51-56. Chatzes, *Anastasios Papavasilopoulos (c.1670-c.1750)*, 17.

52 Yannis Karas, *Sciences in Ottoman Era, Manuscripts and Prints*, vol. II: *The Sciences of Nature*. Athens: Estia Bookshop, 1992, 10-13. Për më tepër, shih, Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and revolution: the making of modern Greece*. Cambridge, MA and London, 2013. Stathis Gourgouris, *Dream nation. Enlightenment, colonization, and the institution of Modern Greece*. Stanford, 1996. Paschalis M. Kitromilides “‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans.” *European History Quarterly* 19, no. 2 (April 1989): 149-92.

53 Veprat e Anastas Papavasilopulit gjenden në një numër të konsiderueshëm dorëshkrimesh, të shpërndara në vende të ndryshme, si Patriarkana e Jeruzalemit, Manastiret e Malit Athos (Iviron, Esfigmeni, Grigoriu, Pandelejmoni), në Bibliotekën Kombëtare të Greqisë, në Kozan, Zagori, Mileon, Dhimicianë, Dodekanez, Athinë, Paris, Bukuresht, Berat etj. Shih Chatzes, *Anastasios Papavasilopoulos (c.1670-c.1750)*, 64-65, 77-95.

Kështu në shek. XVII dhe XVIII kemi funksionimin e shkollave, në programin e të cilave përfshihen lëndët novatore. Për herë të parë, në arealin ortodoks të Ballkanit osman krahas mësimëve të teksteve të shenjta dhe të antikitetit klasik futen edhe ato të shkencave natyrore⁵⁴. Mësuesit e shek. XVII dhe XVIII, të studiuar kryesisht në Universitetin e Padovas⁵⁵, në qendrën e mirënjohur artistike, intelektuale, shkencore dhe botuese, fusnin në mësimdhënien e tyre lëndët e Matematikës, Algjebrës, Gjeometrisë, Trigonometrisë, Astronomisë, Gjeografisë dhe Historisë.⁵⁶ Shkollat pajisen me biblioteka të pasura dhe me instrumentet e fizikës dhe të kimisë. Përmend këtu vetëm rastin e një shkolle të Mitropolisë së Korçës, çelur më 1724, biblioteka e së cilës numëronte mbi 1.000 vëllime librash⁵⁷. E gjithë kjo gjendje solli lëvizjet e para që i paraprinë rrymave iluministe dhe rilindjes së popujve në Ballkan⁵⁸. Mbështetësi kryesor i veprimtarisë arsimore ishte libri, i dorëshkruar dhe më pas i shtypshkruar, që vinte kryesisht nga shtypshkronjat e Venedikut, por edhe nga Vjena, Parisi, Lajpcingu, etj⁵⁹.

Një tjetër faktor i rëndësishëm në brumosjet shpirtërore të periudhës në fjalë ishte edhe roli i klerit ortodoks⁶⁰, që edhe pse në raste të caktuara

54 Efthymios Nicolaidis, "Science and the Eastern Orthodox Church during the 17th - 19th centuries", in Antoni Roca-Rossell (ed.), *The Circulation of Science and Technology. Proceedings of the 4th International Conference of the ESHS, Barcelona, 18-20 November 2010*. (Barcelona: SCHCT-IEC), 17-25.

55 Universiteti i Padovës ishte destinacioni kryesor për studentët ortodoksë të Ballkanit deri në mesin e shek. XVIII. Manolis Patiniotis, «Scientific travels of the Greek scholars in the 18th century», në Ana Simões, Ana Carneiro, Marian Paula Diogo (eds.), *Travels of learning. A geography of science in Europe*, (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003), 49-77.

56 Maria Termidou, "The reception of mathematical knowledge through European textbooks by the Greek intellectual community in the 18th century", in Antoni Roca-Rossell (ed.), *The Circulation of Science and Technology. Proceedings of the 4th International Conference of the ESHS, Barcelona, 18-20 November 2010*. (Barcelona: SCHCT-IEC), 90-96. Paschalis M. Kitromilides «The Idea of Science in the Modern Greek Enlightenment», në *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, ed. P. Nicolacopoulos, (Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1990), 187-200.

57 Rëmbeci, Çunga, "The collection of the old Greek imprints", 235-242.

58 Raphael Demos, "The Neo-Hellenic Enlightenment (1750-1821)." *Journal of the History of Ideas* 19, no. 4 (1958): 523-41. Molly Greene, "The Ottoman Court and the Greek Enlightenment", në *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 192-215.

59 Rëmbeci, Çunga, "The collection of the old Greek imprints", 235-242.

60 Vasilios N. Makrides, "The Enlightenment in the Greek Orthodox East: Appropriation, Dilemmas, Ambiguities", në Paschalis M. Kitromilides (ed.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*. Oxford University Studies in the Enlightenment, (Oxford: Voltaire Foundation, 2016), 17-37. Kitromilides "'Imagined Communities' and the Origins of the

mbante qëndrim të rezervuar ndaj zhvillimit të teorive shkencore, e megjithatë kontributi i tij ishte vendimtar në zhvillimin arsimor dhe përhapjen e rrymave perëndimore të kohës⁶¹. Deri në shek. XVII kleri ortodoks është pararojë në fushën arsimore, në një kohë kur arsimi është pothuajse jo i pranishëm si për nga potenciali njerëzor, ashtu edhe nga infrastruktura materialo-teknike. Kishat dhe manastiret hapin dyert në shërbim të arsimit. Humanizmi religjioz i shek. XVII në arealin ortodoks do të sjellë ndryshime të rëndësishme me sjelljen e shkencave të antikitetit helen në qendër të vëmendjes⁶². Ky ndryshim do të plotësohet në shek. XVIII, kur tashmë në shekullin e dijes, shkencat natyrore do gjejnë vendin e tyre në fushën e arsimit, krah mësimdhënies së teksteve të antikitetit klasik⁶³. Pikërisht, janë klerikët që edhe në këtë rast do të jenë shprehësit e këtyre shkencave. Nuk është e rastësishme që të tre autorët e teksteve tona janë klerikë, madje dy prej tyre, Jorgo Sugdhuri dhe Anastas Papavasilopulu, në një periudhë ku klerikët ditunarë, mbartës të teorive shkencore të fizikës dhe të matematikës, thuajse nuk ekzistonin asfare në hapësirën shqiptare të Ballkanit osman.

Së fundmi, është e udhës të theksojmë se si veprat e Kavaliotit, Sugdhurit dhe të Papavasilopulut, të paraqitura në këtë punim, ashtu edhe të dijetarëve të tjerë të kësaj periudhe, nuk janë kopje, përkthime ose riprodhime të teksteve evropiane, me të cilat ata vijë në kontakt gjatë shek. XVII-XVIII. Përkundrazi, janë përzgjedhje, përmbledhje, plotësime, sjellje në kohë, përvetësime dhe transformime të tekstet evropiane për nevojat e shoqërisë së kohës, gjë e cila do të rezultonte e pasuksesshme nëse nuk do të ekzistonte ngrehina e gatshme për inkuadrimin e tyre, siç është, ndër të tjera, edhe shoqëria e qytetit të Voskopojes dhe të Janinës.

National Question in the Balkans.”, 177-185.

61 Nicolaidis, “Science and the Eastern Orthodox Church”, 17-25

62 Nicolaidis, “Science and the Eastern Orthodox Church”, 17-25. Paschalis M. Kitromilides, “Orthodox culture and collective identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth century.” *Oriente Moderno* 18 (79), no. 1 (1999): 131-45.

63 Anna Tabaki, “Les Lumières néo-helléniques : un essai de définition et de périodisation”, *Revue des études Sud-est européennes* 36 (1-4) (1998), 143-154.

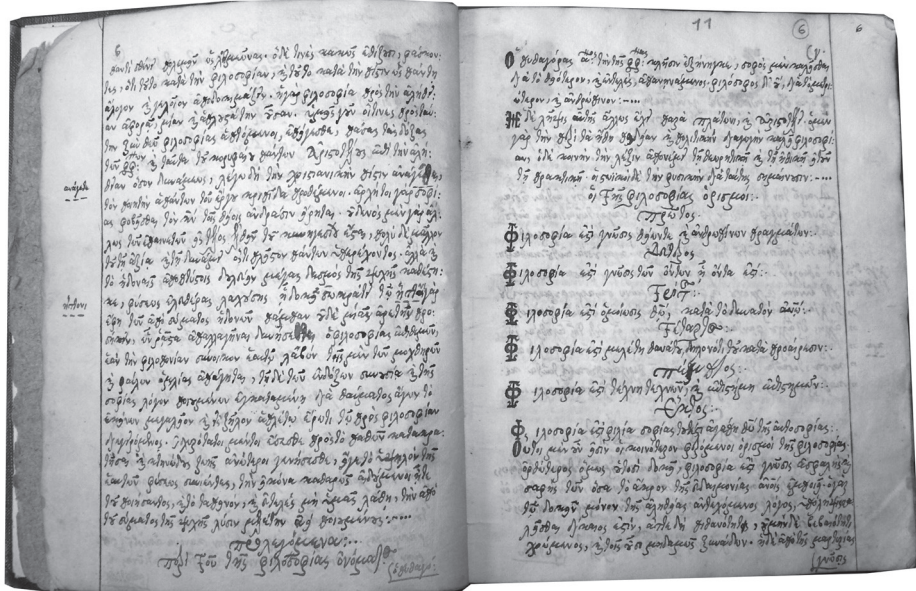

Fig. 1. Kodiku i Beratit, nr. 68. Hyrje në Logjikë e Jorgo Sugdhurit dhe Përmbledhje e përgjithshme mbi ushtrimin e logjikës e Anastas Papavasiliopulit.

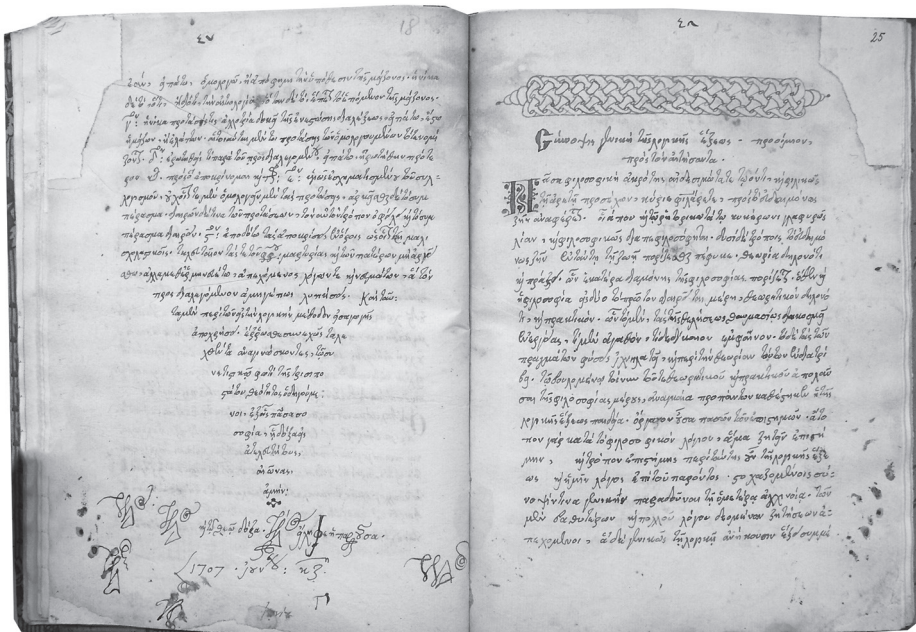

Fig. 2. Kodiku i Beratit, nr. 74. Fizika dhe Metafizika e Teodor Anastas Kavaliotit.

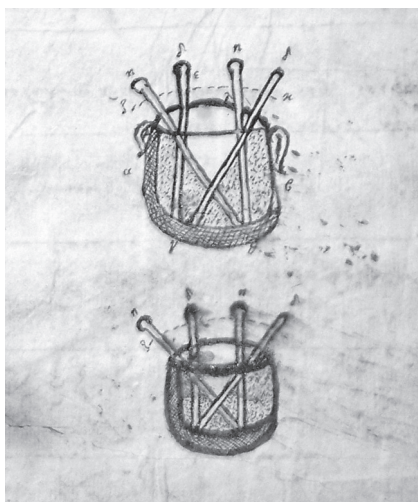

Fig. 4. Kodiku i Beratit 74. Skicë e barometrit nga Fizika e Kavaliottit.

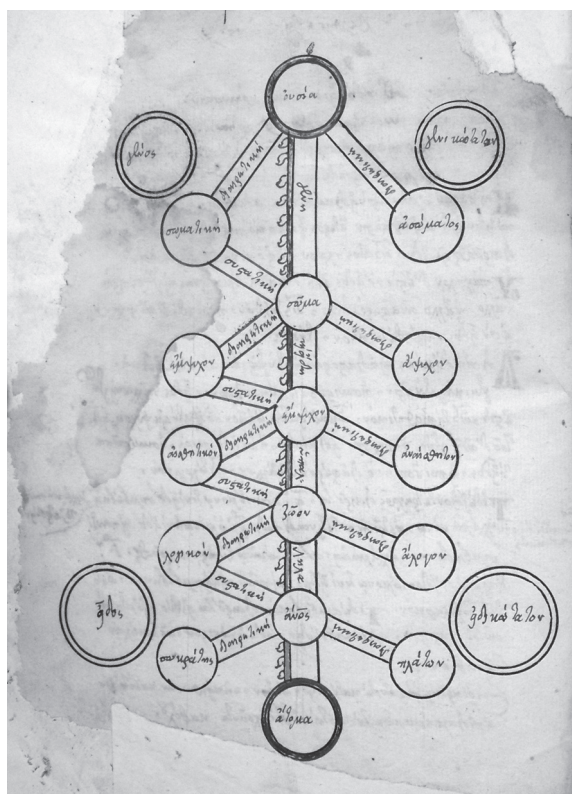

Fig. 5. Kodiku i Beratit 68. Skema e koncepteve logjike në veprën e Jorgo Sugdhurit «Hyrje në Logjikë».

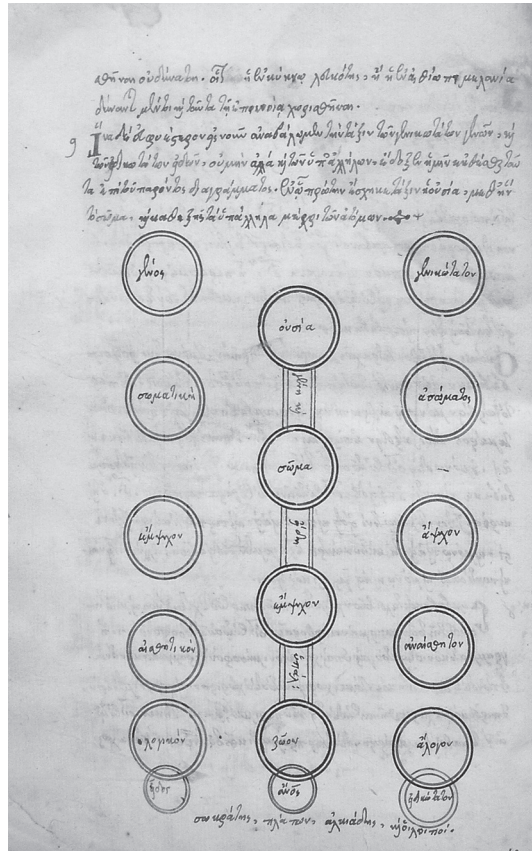

Fig. 7. Kodiku i Beratit 68. Skema e vetive të pesë funksioneve të mendjes në veprën e Anastas Papavasiliopulit «Ushtrimi i Logjikës».